

Кам'янець-Подільський
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра Історії України

Дипломна робота

бакалавра

з теми: «**ГРОМАДІВСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ**»

Виконала: студентка 4 курсу 42 групи
спеціальності 6.0203020 Історія*

Макогон Анастасія Юріївна

Керівник:

старший викладач

Степанков В.В.

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2017 року

ЗМІСТ РОБОТИ

Вступ	3
Розділ 1. Історіографія та джерельна база	6
1.1. Історіографія	6
1.2. Джерельна база	11
Висновки до розділу	12
Розділ 2. Виникнення, склад, теоретична й практична діяльність українських громад початку 60- рр. XIX ст.	13
2.1. Відродження українського національного рух. Історичні передумови виникнення громадівського руху	13
2.2. Петербурзька громада	15
2.3. Київська громада	18
2.4. Полтавська, Харківська та Чернігівська громади	21
Висновки до розділу	24
Розділ 3. Освітньо-культурна й політична робота громадівських осередків 70-х – початку 80-х рр. XIX ст.	25
3.1. Київська (Стара) громада	25
3.2. Діяльність громад Півдня України	31
Висновки до розділу	36
Розділ 4. Завершальний етап історії громад (80-90-ті рр. XIX ст.)	38
4.1. Київська громада	39
4.2. Одеська та Чернігівська громади	41
4.3. Всеукраїнська загальна організація	44
Висновки до розділу	46
Висновки	47
Використані джерела та література	49

ВСТУП

Актуальність. Тема громадського руху, що став предтечею відновлення української держави у першій чверті ХХ століття, є однією з найактуальніших на сьогодні. Адже у контексті узагальненого бачення вітчизняного державотворчого процесу вона постає з'єднувальною ланкою між минулим та сучасним. Вдаючись до образного порівняння, можна ствердно зазначити, що громадівці навели своєрідний ідеологічний місток, який забезпечив неперервність боротьби нашого народу за національну державу. Здійснюючи самовіддану науково-просвітницьку та суспільну діяльність на користь українства, ці кращі представники культурної еліти другої половини ХІХ століття стали подвижниками національної справи, заклавши потужний інтелектуальний базис у розуміння тих глибоких традицій, що лежать в основі творення кожної нації. Ідейна, наукова, культурна, мистецька і педагогічна спадщина кількох поколінь українофілів ви ступила фундаментом творення української національної ідеї впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Через свою зацікавленість українською культурою та історією у науковій літературі вони постали як «хлопомани», «хохломи», «народовці» «народники», «народолюбці». Значна когорта української за своєю суттю інтелігенції власною самовідданою інтелектуальною працею в умовах російського імперського ладу спромоглася створити той ідеологічний ґрунт, з якого по стала уява сучасників про Україну як соборну європейську державу. Значний інформаційний пласт, піднятий із глибини віків та відповідно осмислений і проявлений через діяльність наукових осередків, оприлюднений у дослідницьких пошукових працях, творчих, мистецьких та педагогічних студіях, за карбував не лише бачення попередніх поколінь, а й визначив основні світоглядні орієнтири розвитку для нащадків. На сучасному етапі становлення української нації потребує подальшого осмислення ролі та значення того внеску, що його здійснили кращі представники її інтелектуальної еліти, які в добу царизму

усвідомили наявність українського чинника не лише у культурному, а й суспільно-політичному сенсі. Розбудова Української держави передбачає звернення уваги сучасних науковців до витоків зазначених процесів, осмислення та розуміння основних засад, на яких ґрунтувалася діяльність провідних представників культурно-наукової громадськості у минулому. Отже, цілком природно, що громади, як осередки українського культурно-наукового життя у суспільно-політичній площині другої половини ХІХ – початку ХХ століття, впродовж тривалого часу виступають об'єктом дослідницької уваги науковців – істориків, філософів, політологів, педагогів тощо.

Предметом дослідження виступає український національний рух ХІХ ст., а об'єктом – громадівський рух, як важлива складова українського національного руху ХІХ ст.

Хронологічні межі роботи охоплюють другу половину ХІХ ст., час, коли здійснювалася діяльність громад, як суспільно-політичного та національно-культурного явища того часу, географічні межі охоплюють українські землі в складі Російської імперії, почасти і Австро-Угорської, які мали безпосереднє відношення до громадівського руху.

Мета роботи є комплексне висвітлення, на основі узагальнення і критичного аналізу джерел і літератури, громадівського руху, як складової українського національного руху ХІХ ст.

Відповідно до поставленої мети сформовано **завдання** дослідити:

- 1) стан наукової розробки та джерельної бази;
- 2) історичні передумови виникнення громадівського руху;
- 3) склад, теоретичну і практичну діяльність українських громад початку 1860-х рр.
- 4) освітньо-культурну й політичну роботу громадівських осередків 1870 – початку 1880-х рр.
- 5) завершальний етап в історії громад, що припав на 80-90-ті рр. ХІХ ст.

Предмет дипломного дослідження, його мета і завдання зумовили логіку викладу та **методологічні основи дослідження**, якими є принципи науковості, історизму, об'єктивності. В процесі роботи автор застосовував порівняльно-історичний, узагальнюючий, системний, статистичний та аналітико-синтетичний методи дослідження. Використання подібного інструментарію сприяло глибшому розкриттю існуючої наукової проблеми.

Практичне значення роботи вбачається в тому, що поданий і систематизований матеріал може бути використаний при написанні узагальнюючих робіт з історії України XIX ст., українського національного руху, при читанні лекції, проведенні семінарських і практичних занять, написанні курсових робіт та рефератів у вузах III-IV рівня акредитації, а також в школі на уроках з історії України в 9 класі, де розглядається історія України XIX ст.

Апробація. Окремі положення та висновки дипломної роботи пройшли апробацію на студентській науковій конференції у квітні 2017 р.

Структура роботи складається зі вступу, чотирьох структурованих розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, який нараховує 99 позицій.

ВИСНОВКИ

Громадівський рух в Україні XIX ст. знайшов своє відображення в значній кількості літератури. І хоча науковий доробок складає не один десяток монографій, тема потребує подальшого розвитку.

У 60-90-х рр. XIX ст. розпочався новий етап українського національного руху, започаткований ще кирило-мефодіївцями. Складовою його став громадівський рух. Зовні він мав культурницький вплив – легальна праця інтелігентів-патріотів на ниві української науки і культури. Проте, будучи по суті своїй свідомим супротивом колоніальній політиці царизму щодо України, він набув політичного звучання. Крім того, його провідні діячі через несприятливі умови приховано ставили політичні завдання і прагнули їх розв'язати, про що свідчать численні факти із їхньої роботи.

Провідну роль у розвитку української професійної науки й культури, у відстоюванні національних прав для свого народу відігравала патріотично налаштована інтелігенція. Для виконання своїх планів вона створила власні організації – громади. Такі осередки діяли в Києві, Санкт-Петербурзі, Одесі, Полтаві, Чернігові, Харкові, Єлисаветграді. Хоча вони не мали писаних статутів і програм, але працювали злагоджено і результативно. Завдяки їхнім взаємозв'язкам і спільним акціям рух набув всеукраїнського характеру.

Провідною в громадівців була національна ідея; виборення національних прав українському народові, здобуття національно-територіальної автономії України, що буде добровільно на федеративних рівноправних засадах об'єднуватися з державними утвореннями інших народів. Цілком ймовірно, що дехто із них міг мріяти і про самостійну Українську державу. Водночас вони прагнули ліквідувати самодержавство і встановити демократичний політичний лад. Більшість бажала запровадження справедливих соціально-економічних відносин («громадівського соціалізму») в інтересах трудового народу. Щодо методів досягнення цілей чіткого

уявлення не було: частина покладала надії на реформи, дехто пророкував народну революцію (М. Драгоманов, С. Падолінський).

Упродовж другої половини XIX ст. значно розширилися і зміцніли взаємозв'язки наддніпрянських та західноукраїнських національних діячів, а завдяки зусиллям М. Драгоманова вдалося в певній мірі вийти на європейські простори.

Головним підсумком діяльності громад 60-90-х рр. XIX ст. було накопичення духовних, інтелектуальних сил, практичного досвіду у різноманітності діяльності, спрямованій на визволення України з-під колоніального ярма. Це стало міцною основою, на якій вирости українські національні партії, передусім ліберально-демократичного спрямування, на початку XX ст.

Діячі українських громад відіграли велику роль у залученні до боротьби за національну справу молоді. Українські молодіжні гуртки та організації, що виникли й діяли під впливом старших українофілів, продовжили теоретичні та практичні пошуки своїх попередників.

Завдяки жертовній праці громадівців, не зважаючи на політичні утиски з боку царського режиму, український національний рух став незворотним. І зрештою завершився національною революцією 1917 р.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

Опубліковані джерела

1. Висновки комісії «Для пресичення украинофильской пропаганды» (1875 р.) // Національні процеси в Україні: історія сучасність. Докум. і матер. довідник. У 2 ч. / Упоряд.: І.О. Кресіна (керівник), О.В. Кресін, В.П. Панібудьласка; за ред. В.Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – С. 261-263.
2. Емський указ 1875 р. // Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. – К.: Наукова думка, 2013. – С. 435-437.
3. З доповіді голови слідчої комісії про недільні школи (1862 р., 20 серпня) // Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. – К.: Наукова думка, 2013. – С. 414-415.
4. З історії київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах // Записки НТШ. – 1913. – Т. СХVI. – Кн. IV. – С. 177-189.
5. З листа Міністерства народної освіти щодо доцільності друкувати книги українською мовою (1863 р., 20 липня) // Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. – К.: Наукова думка, 2013. – С. 418.
6. З редакційної програми журналу «Основа» (1861 р.) // Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. – К.: Наукова думка, 2013. – С. 412-414.
7. М.Л. Корпівницький про завдання українського театру (з листа до М. К. Садовського) // Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терс. –Київ-Чернівці: Книги – XXI, 2008. – С. 351-352
8. Про розвиток українського театрального мистецтва (з автобіографічного листа М.П. Старицького) // Історія України від

- найдавніших часів до сьогодні. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терс. –Київ-Чернівці: Книги – XXI, 2008. – С. 351.
9. Програма української збірки «Громада» // Національні процеси в Україні: історія сучасність. Докум. і матер. довідник. У 2 ч. / Упоряд.: І.О. Кресіна (керівник), О.В. Кресін, В.П. Панібудьласка; за ред. В.Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. –С. 264-267.
- 10.Циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва про заборону української мови від 18 липня 1863 року // Національні процеси в Україні: історія сучасність. Докум. і матер. довідник. У 2 ч. / Упоряд.: І.О. Кресіна (керівник), О.В. Кресін, В.П. Панібудьласка; за ред. В.Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – С.260-261.

Мемуари, спогади, щоденники

- 11.Дебогорий-Мокриєвич В. Воспоминания / В. Дебогорий-Мокриєвич. – Париж: Imprimerie J. Allemane, 1884. – 521 с.
- 12.Драгоманов Д. З австро-руських споминів (1867-1877) у 2 т. – Т.2. К.: Наукова думка, 1970. – С. 151-288.
- 13.Єгунова-Щербина С. Одеська громада кінця 1870-х років. Спомини / С. Єгунова-Щербина // За сто літ. – 1928. – №2. – С. 189-199.
- 14.Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874-1885) У 2 т. / Упоряд.: ВС. Шандра (ст.упоряд.), М. Бутич, І. Глизь, О. Франко. –К.: Наукова думка, 1995. - Т.1. – 581 с.; Т.2. – 584 с.
- 15.Русов А. Как я стал членом Громады // Украинская жизнь. – 1913. – №10. – С. 40-49.
- 16.Русова С. Мемуари. Щоденник / С. Русова;. Ред. М. Іщенко. – К.КНУ ім. Т. Шевченка, 2004. – 543 с.
- 17.Чикаленко Є. Спогади (1861-1907) / Є. Чикаленко. – Нью-Йорк: УВА, 1955. – 505 с.

Періодична преса

18. Из писем П. Кулеша к С. Носу (1860-1892) // Киевская старина. – 1899. – №4. – С.3-9
19. Михальчук К. Из украинского былого / К. Михальчук // Украинская жизнь. – 1914. – №5-6. – С.73-82.
20. Письмо Желябова к М. Драгоманову // Былое. – 1906. – №3. – С.71-73.
21. Руссов А. Есть ли украинская жизнь? / А. Руссов // Украинская жизнь. – 1915. – №8-9. – С. 54.
22. Шевелів Б. Петиції українських громад до Петербурзького комітету грамотності / Б. Шевелів // За сто літ. – 1928. – №3. – С.15.

Література

23. Андриевский А. Поминки Тараса Григорьевича Шевченка 25 февраля 1879 года в Одессе / А. Андриевский. – Одесса, 1879. – 12 с.
24. Антонович М. З історії громад на рубежі 1850-1860-х років / М. Антонович // Київська Старовина. – 1998. – №2. – С. 28-49.
25. Аркас М. М. Історія України-Русі / М.М. Аркас. – факс.вид. – К.: Вища школа, 1990. – 456 с.
26. Беззубець О. Спогади діячів визвольного руху 60-90-х років ХІХ ст. / О. Беззубець, Н. Чирикало // Етнічна історія народів Європи. – Вип.9. – 2001. – С. 90-94.
27. Бернштейн М.Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-60-х років ХІХ ст. / М.Д. Бернштейн. – К.: АН УРСР, 1959. – 216 с.
28. Болдирєв О.В. Одеська громада 70-х років ХІХ ст. / О.В. Болдирєв // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період федеалізму та кіпіталізму. –К., Запоріжжя, 1991. – С. 109-111.
29. Болдирєв О.В. Перша спроба організації української політичної партії / О.В. Болдирєв // Український історичний журнал. – 1995. - №6. – С.47-55.

- 30.Васильев М.К. Причинок до історії українського руху в Росії / М.К. Васильев // Записки НТШ. – 1912. – Т.108. – №2. – С.147-157.
- 31.Верига В. Нариси історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Верига. – Львів: Світ, 1996. – 447 с.
- 32.Волощенко А. Нариси з історії суспільно-політичного руху га Україні в 70 – на початку 80-х років XIX ст. / А. Волощенко. – К.: Наукова думка, 1974. – 221 с.
- 33.Гіп М. До історії громадівського руху 1860 р. / М. Гіп // За сто літ. – 1935. – №5. – С.170-182.
- 34.Гіп М. Громадівський рух 1860 р. на Україні. Полтавська громада / М. Гіп. – К., 1930. – 28 с.
- 35.Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи / О.Гончар. – К.: Ін-т історії НАН України, 2017. – 274 с.
- 36.Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної нації XIX-XX ст.: навч.пос. / Я.Й. Грицак. 2-е вид. –К.: Генеза, 2000. – 360 с.
- 37.Грицик К. Стара Київська громада в українському національному русі у 60-90-х рр. XIX століття: погляд на проблему / К. Грицик // Мандрівець. – 2004. – №6. – С. 22-28.
- 38.Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості та діяльності / М. Грушевський // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1909. – №3. – С.5-14.
- 39.Грушевський М. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX ст. / М. Грушевский. – СПб, 1907. – 15 с.
- 40.Грушевський М. Ілюстрована історія України. репринт. Вид. 1913 р. / М. Грушевський. – К.-Львів: Золоті ворота, 1990. – 524 с.
- 41.Грушевський О. З життя київського українського гуртка в 1870-1874 рр. / О. Грушевський // Основа. – 1915. – №1. – С. 107-112.
- 42.Гуревич П. О распространении малороссиской пропаганды / П. Гуревич // Былое. – 1907. – №7. – С.169-175.

- 43.Донік О.М. Україна: у переддень та в добу реформ 1860-1870- рр. / О.М. Донік. – К.: Кріон, 2012. – 240 с.
- 44.Дорошенко Д.І. Нариси історії України / Д.І. Дорошенко. – В 2-х т. – Т.2. – К.: Глобус,1991. – 462 с.
- 45.Єкельчик С. Українофіли. Світ українських патріотів другої половини ХІХ століття / С. Єкельчик. – К.: КІС, 2010. – 272 с.
- 46.Єфремов С. Памяти Драгоманова / С. Єфремов Украинская жизнь. – 1915. – №7. – 19-36.
- 47.Житецький І. Київська громада за 60-тих років / І. Житецький // Україна: науковий двомісячник українознавства. – 1928. – Кн. 1. – С. 1-125.
- 48.Житецький П. З історії київської громади / П. Житецький // Записки НТШ. – 1913. – №4. – с.177-189.
- 49.История СССР с древнейших времен до наших дней в двух сериях в 12 т. Первая серия тома I-VI / Б.А. Рыбаков (глав. ред). – М.: Наука, 1968. – Т.9. – 879 с.
- 50.История Украинской ССР в 10 т. – Т.4: Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (ХІХв.) /Н.Н. Лещенко (отв. ред.). – К.: Наукова думка, 1983. – 694 с.
- 51.История Украинской ССР в 2-х т. – Т.1. / под ред.К.К. Дубины. – К.: Наукова думка, 1969. – 835 с.
- 52.Іванова Л.Г. Громадівський рух 60-х рр. ХІХ ст. в Україні: проблеми, ідеологія / Л.Г. Іванова, Р.П. Іванченко. – К.: МІЛП, 1999. – 128 с.
- 53.Іванова Л.Г. Суспільно-політичний рух 60-х рр. ХІХ ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології / Л.Г. Іванова, Р.П. Іванченко. – К.: МІЛП, 2000. – 351 с.
- 54.Іванова Р.П. Михайло Драгоманов в суспільно-політичному русі Росії та України / Р.П. Іванова. – К.: Наукова думка, 1971. – 347 с.

55. Історія України: нове бачення: у 2 т. / О.І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М.Ф. Котляр; під ред. В.А. Смолія. – К.: Україна, 1995. – Т.1. – 350 с.
56. Історія Української РСР (науково-популярний нарис) / Під ред. К.К. Дубини. – К.: Наукова думка, 1967. – 410 с.
57. Катренко А. Джерела з історії Київської громади 60-90-х рр. ХІХ / А. Катренко, Н. Чирикао // Вісник Київського національного університету. – Вип.55. – 2001. – С. 5-13.
58. Катренко А. Науково-культурницька й політична діяльність Київської громади (70-ті – початок 80-х років ХІХ ст.) / А. Катренко, Н. Чирнкало // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1999. – С. 155-172.
59. Катренко А. Одеська громада 70-90-х років ХІХ ст. / А. Катренко // Київська Старовина. – 1998. – №2. – С. 84-94.
60. Катренко А. Початки нового етапу українського національного руху в ХІХ ст. / А. Катренко // Пам'ять століть. – 1996. – №2. – С. 21-24.
61. Катренко А.М. Київська Молода громада 70-х років ХІХ ст. / А.М. Катренко // Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.). – К.-Миколаїв, 1992. – Ч.1. – С.83-85.
62. Катренко А.М. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60 - 90-ті роки ХІХ ст.) / А.М. Катренко, Я. А. Катренко. – К.: Вид-во КНУ, 2003. – 179 с.
63. Катренко А.М. Український національний рух ХІХ ст. в 2 ч. / А. М. Катренко. – К., 1999. – Т.2. – 189 с.
64. Клер І. Г. Діяльність київської громади початку 60-х рр. ХІХ ст.: проблема в українській історіографії другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. / І.Г. Клер // Схід. – 2014. – №3 (129). – С. 34-38.
65. Козар Л. Розвиток національної фольклористики наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття: роль громад, історія їх створення та стан наукового вивчення / Л. Козар // матеріали до української етнології. – 2012. – Вип.11. – С. 96-104.

- 66.Козуб Л. Стосунки Михайла Драгоманова з Київською громадою в еміграційний період / Л. Козуб // Етнічна історія народів Європи. – 2002. – Вип. 12. – С. 45-49.
- 67.Кучеренко А. А. Діяльність «Громад» Півдня України по розгортанню українського культурно-освітнього руху у другій половині XIX ст. / А.А. Кучеренко // Наукові праці: науково-методичний журнал. - №6. – 2002. – Т.17. – Вип.4. – С.67-73
- 68.Литвин В.М. Історія України у 3-х т. Т.2. Кінець XVIII – початок XX ст. / В.М. Литвин. – К.: Альтернативи, 2005. – 760 с.
- 69.Магочій П. Р. Ілюстрована історія України. Науково-популярне видання. Переклад з англійської / П. Р. Магочій. – К.: Критика, 2012. – 447 с.
- 70.Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине 50-60-е гг. XIX в. / Г.И. Марахов. – К.: Вища школа, 1981. – 160 с.
- 71.Миллер А. Украинский вопрос в Российской империи / А. Миллер. – К.: Laurus, 2013. – 416 с.
- 72.Мияковский В. «Киевская громада»: Из истории украинского общественного движения 60-х гг. / В. Мияковский // Летопись революции. – 1924. – №. 4. – С. 127–150.
- 73.Міяковський В. Недруковане й забуте. Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя новітня українська література / В. Міяковський. – Нью-Йорк, 1984. – 508 с.
- 74.Нагайко Т. Громадівський рух другої половини XIX століття у спогадах його представників: джерельно-історіографічна візія часопису «За сто літ» / Т. Нагайко // Український історичний збірник. – 2017. – Вип.17. – С. 361-371.
- 75.Назаревський О. До історії київської громади 1870-х років / О. Назаревський // За сто літ. – Кн. 5. – Харків–Київ, 1930. – С. 208–212.
- 76.Національне питання в Україні XX – початку XXI століття: історичні нариси / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Даниленко та

- ін.; відп.ред. В.А. Смолій; авт. кол.: О. Аркуша, В. Верстюк, С. Віднянський та ін. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 592 с.
- 77.Палієнко М. Київська Стара Громада у суспільному та науковому житті України / М. Палієнко // Київська старовина. – 1998. – №2. – С. 28-49.
- 78.Петровський В. В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х.: ВД «Школа», 2007. – 592 с.
- 79.Побірченко Н. До історії взаємин М. Драгоманова та київської громади в контексті українського культурно-просвітницького руху (друга половина ХІХ ст.) Н. Побірченко // Історико-педагогічний альманах. – 2012. – Вип.1. – С. 17-32.
- 80.Побірченко Н. С. Короткий біографічний словник членів Київської Старої громади (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / Н. С. Побірченко. – К.: Інтеллект, 1998. – 72 с.
- 81.Побірченко Н.С. Просвітницька діяльність українських Громад (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) / Н. Побірченко // Вчені записки Київського національного економічного університету. – К., 1999. – С. 209-211.
- 82.Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. – Т.1.: На зламі століть (кінець ХІХ – 1917 р.) / Ю.А. Левинець (кер.). – К.: Генеза, 2002. – 424 с.
- 83.Полонська-Василенко Н. Історія України: в 2 т. : Т. 2. Від середини ХVІІ століття до 1923 року. 3-є вид. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995. – 608 с.
- 84.Реєнт О.П. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ століття) / О.П. Реєнт. – К.: Арій, 2016. – 320 с.
- 85.Рубашова С. Провідні національні та соціальні ідеї українських громад 60-х років ХІХ ст. / С. Рубашова // Четверта Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. –К., 1999. – С. 141-150.

86. Русанов Ю. Чернігівська Громада в громадському русі XIX початку XX ст. в Україні / Ю. Русанов // Сіверянський літопис. – 1995. – № 3. – С. 61-6.
87. Рябінін-Скляревський О.О. З революційного руху 1870-80 рр. Єлизаветградський гурток / О.О. Рябінін-Скляревський // Україна. – 1927. – №4. – С. 109-113.
88. Рябінін-Скляревський О.О. Одеська громада 1880 р. // За сто літ: Зб. ВУАН. – 1929. – Кн. 4. – С. 168-169.
89. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. до історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х рр. / Ф. Савченко. – Харків: Держ. Вд. України, 1930. – 415.
90. Сарбей В.Г. Національне відродження України / В.Г. Сарбей // Україна крізь віки в 15 т. – Т.9. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
91. Сарбей В.Г. Становлення і консолідація української нації та піднесення національного руху в другій половині XIX ст. / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1991. – №5. – С.3-16.
92. Світленко С. Українські громади другої половини XIX ст. – початку XX ст. (особливості ідеології та діяльності) / С. Світленко // Київська старовина. – 1998. – №2. – С. 9-28.
93. Світленко С.І. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст. / С.І. Світленко // Дніпропетровський націон. Ун-т ім. О. Гончара: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: Герда, 1994. – 45-51.
94. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1993. – 736 с.
95. Супронюк О. Харківська громада наприкінці 1862 р. / О. Супронюк // Київська старовина. – 1998. – №2. – С. 178-191.
96. У кігтях двоголавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів / А. Галушка, І. Гирич, І. Глизь, В. Масенко. – Харків: Фоліо, 2016. – 352 с.

97. Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в Російській імперії в 3 т. / В. Верстюк, В. Горобець, О. Толочко. – Т.1. – К.: Наукова думка, 2004. – 503 с.
98. Чмир С.Г. Одеська громада в українському національному русі (кінець-ХІХ – початок ХХ ст.) / С.Г. Чмир // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. ЗДУ. – Вип.1(4). – Запоріжжя, 1998. – С. 107-114.
99. Щербак М.Г. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / М.Г. Щербак, Н.О. Щербак. – К., 1997. – 90 с.